

Το επαγγελματικό απόρρητο του ψυχολόγου ως θεσμός του δικαίου

Στέργιος Βλαχόπουλος¹ και Δημήτρης Α. Χρηστίδης²

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στο επαγγελματικό απόρρητο του ψυχολόγου. Οι ρυθμίσεις του Κώδικα Δεοντολογίας των ψυχολόγων δεν έχουν, τουλάχιστον στην Ελλάδα, νομική ισχύ καθώς σε αυτόν περιέχονται "κατευθυντήριες γραμμές" οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν τυπικό νόμο. Είναι λοιπόν σημαντικό να γνωρίζει, έστω κατά τρόπο γενικό, ο ψυχολόγος το περιεχόμενο και την ερμηνεία των διατάξεων της ελληνικής νομοθεσίας που σχετίζονται με το επαγγελματικό απόρρητο. Στο άρθρο παρουσιάζονται και αναλύονται όλες οι σχετικές διατάξεις.

Το επαγγελματικό απόρρητο του ψυχολόγου αποτελεί θεσμό κοινωνικά, ηθικά και νομικά κατοχυρωμένο. Ο Έλληνας ψυχολόγος, αν και συχνά επικαλείται την ισχύ του – στο πλαίσιο του κλινικού και ερευνητικού του έργου – γνωρίζει σχετικά με αυτό κυρίως όσα περιέχονται στον Κώδικα Δεοντολογίας του Συλλόγου Ελλήνων Ψυχολόγων (1997). Αυτά όμως αποτελούν θέμα ηθικής δέσμευσης και επαγγελματικών συνθηκών και δεν έχουν νομική ισχύ. Η παραβίαση των γενικών αρχών που έχουν τεθεί από κάποιο συλλογικό επαγγελματικό όργανο [στην περίπτωση που μελετάμε από το Σύλλογο Ελλήνων Ψυχολόγων (ΣΕΨ)] μπορεί να οδηγήσει σε πειθαρχικές κυρώσεις ή και σε διαγραφή ακόμη του παραβάτη από τον επαγγελματικό σύλλογο. Η δυνατότητα όμως επιβολής πειθαρχικών κυρώσεων δεν είναι αρ-

κετή για να προστατεύσει επαρκώς ένα τόσο σημαντικό ατομικό δικαίωμα, όπως είναι η προστασία του ιδιωτικού απορρήτου, το οποίο απορρέει άμεσα από τις Συνταγματικές Επιταγές για την προστασία της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής [άρθρο 9§1 του Συντάγματος (Σ)], για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5§1 Σ) και για το σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2§1 Σ). Για τη διασφάλιση λοιπόν της τήρησης του επαγγελματικού απορρήτου, το οποίο αποτελεί μέρος του ιδιωτικού απορρήτου, κρίθηκε επιβεβλημένη από την πλευρά της Πολιτείας η θέσπιση κανόνων δικαίου και ποινικών κυρώσεων. Με τον τρόπο αυτό, το έννομο αγαθό της προστασίας του απορρήτου απολαμβάνει τη μέγιστη δυνατή προστασία από το Κράτος.

1. Τμήμα Νομικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

2. Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Το παρόν κείμενο αποσκοπεί στο να περιγράψει αυτό ακριβώς το νομικό πλαίσιο που διέπει την προστασία του επαγγελματικού απορρήτου του ψυχολόγου στην Ελλάδα. Στο νομικό αυτό πλαίσιο εντάσσονται τόσο διατάξεις που αναφέρονται άμεσα στο επαγγελματικό απόρρητο και το εισάγουν στην ελληνική έννομη τάξη, όσο και διατάξεις γενικές που, χωρίς να αναφέρονται συγκεκριμένα στο επαγγελματικό απόρρητο, είναι πιθανό να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο σε περίπτωση παραβίασής του από τον ψυχολόγο (π.χ. διατάξεις περί αδικοπρωξιών του Αστικού Δικαίου). Η καλή γνώση των επιταγών τόσο του Νόμου όσο και του Κώδικα Δεοντολογίας σε σχέση με το απόρρητο, καθώς και η ενημέρωση του θεραπευόμενου από τον ίδιο τον θεραπευτή του σχετικά με το θέμα αυτό, μπορεί να συμβάλλει αποφασιστικά στη θεμελίωση μιας σχέσης εμπιστοσύνης και ειλικρίνειας, με σημαντικά οφέλη για την ίδια τη θεραπεία.

Το απόρρητο στην ελληνική νομοθεσία και η δέσμευση του ψυχολόγου απ' αυτό

Εννοιολογικός προσδιορισμός και περιεχόμενο του όρου «απόρρητο»

Καμία διάταξη ελληνικού νόμου δεν περιέχει ορισμό της έννοιας του απορρήτου. Προσπάθειες καθορισμού της έννοιας και του περιεχομένου του απορρήτου έχουν γίνει κυρίως από τη θεωρία της νομικής επιστήμης. Κατ' αρχάς, πρέπει να καταστεί σαφές πως στην περίπτωση του θεραπευτικού απορρήτου μάς ενδιαφέρει το ιδιωτικό απόρρητο, σε αντιδιαστολή προς το δημόσιο απόρρητο, το οποίο σχετίζεται με την ασφάλεια του κράτους και αφορά δημόσι-

ους υπαλλήλους. Ένας κλασικός, λοιπόν, ορισμός για το (ιδιωτικό) απόρρητο είναι ο εξής: «απόρρητο είναι κάθε γεγονός της ιδιωτικής ζωής, για τη διατήρηση της μυστικότητας του οποίου έχει συμφέρον το άτομο, στο οποίο αφορά» (von Liszt, 1897, σ. 422).

Από τον ορισμό αυτό διαφαίνονται τα δυο στοιχεία τα οποία απαιτείται, κατά την κρατούσα άποψη, να συντρέχουν, προκειμένου να χαρακτηριστεί ένα γεγονός ως απόρρητο: α) γεγονός της ιδιωτικής ζωής, δηλαδή «γνωστό μόνο σε ένα πρόσωπο ή σε περιορισμένο κύκλο προσώπων» (Κωνσταντινίδης, 1987, σ. 77), που να μπορεί πάντως να θεωρηθεί μη δημόσια γνωστό (αντικειμενικό μέρος του ορισμού) και β) συμφέρον για τη διατήρηση της μυστικότητας (υποκειμενικό μέρος του ορισμού). Τα δύο αυτά στοιχεία, αντικειμενικό και υποκειμενικό, πρέπει απαραίτητως να συντρέχουν, ώστε να χαρακτηριστεί κάποιο γεγονός της ιδιωτικής ζωής ως απόρρητο (Κωνσταντινίδης, 1987, Σπινέλλης, 1976). Το απόρρητο είναι πάντως έννοια χρονικώς σχετική, καθώς εξαρτάται από τη βούληση του ενδιαφερομένου να διατηρηθεί κάτι μυστικό, χωρίς να αποκλείεται μεταβολή της βούλησης αυτής. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται, «ό,τι είναι σήμερα μυστικόν δύναται αύριον να κοινολογηθή, και ό,τι σήμερα είναι παγκοίνως γνωστόν δύναται μετά πάροdon ετών να καταστή απόρρητον» (Φιλιππίδης, 1952, σ. 99).

Με βάση τη θεωρητική αυτή προσέγγιση, το απόρρητο περιβάλλει κατ' αρχάς την ίδια την ύπαρξη της θεραπευτικής σχέσης καθώς και την προσέλευση του θεραπευόμενου στο γραφείο του ψυχολόγου (Αλεξιάδης, 1996, Κότσιανος, 1973). Επίσης, περιλαμβάνει (ενδεικτικά) γεγονότα της οι-

κογενειακής και της σεξουαλικής ζωής του ατόμου, ασθένειες, γράμματα, σημειώσεις βιογραφικού και γενικού περιεχομένου, «επιμεμπτή (όχι αξιόποινη) συμπεριφορά, ιδίως στην επαγγελματική ζωή» (Σπινέλλης, 1976, σ. 537), αλλά και αντίστοιχα βιώματα της οικογένειας ή του στενού κοινωνικού κύκλου του ατόμου. Το απόρρητο, βέβαια, καλύπτει και τις καταστάσεις του εσωτερικού κόσμου, δηλαδή συνήθειες, σκέψεις, απόψεις, φιλοδοξίες, φαντασιώσεις, φόβους και ανασφάλειες, επιθυμίες και άλλα.

Οι διατάξεις που εισάγουν το επαγγελματικό απόρρητο του ψυχολόγου

Η παραβίαση του επαγγελματικού απορρήτου από τον ψυχολόγο ως ποινικό αδίκημα

Η νομοθετική προστασία του απορρήτου στη σχέση ψυχολόγου-πελάτη ξεκινά από το άρθρο 9 του νόμου 991/1979 «για την άσκηση του επαγγέλματος του Ψυχολόγου στην Ελλάδα ...». Σύμφωνα με αυτό: «1. Ο ψυχολόγος πρέπει να τηρεί απόλυτη εχεμύθεια για όσα μαθαίνει ή αντιλαμβάνεται κατά την άσκηση του επαγγέλματός του. 2. Οι παραβάτες τιμωρούνται, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 371 του Ποινικού Νόμου. Οι διατάξεις των παραγράφων 2, 3 και 4 του άρθρου αυτού εφαρμόζονται και στην περίπτωση αυτή». Το άρθρο λοιπόν αυτό εισάγει στην ελληνική έννομη τάξη τη δέσμευση του ψυχολόγου από το επαγγελματικό απόρρητο, χωρίς να υπεισέρχεται σε καμία περαιτέρω λεπτομέρεια όσον αφορά στη λειτουργία του. Αντιθέτως παραπέμπει για την ποινή, τις εξαιρέσεις και κάθε άλλο ζήτημα που απορρέει από αυτήν τη δέσμευση, στην κύρια νομοθετική ρύθ-

μιση για το επαγγελματικό απόρρητο, το άρθρο 371 του Ποινικού Κώδικα (ΠΚ).

Το άρθρο λοιπόν αυτό του ΠΚ, που τιλοφορείται «παραβίαση της επαγγελματικής εχεμύθειας», ορίζει τα εξής: «Κληρικοί, δικηγόροι και κάθε είδους νομικοί προστάτες, συμβολαιογράφοι, γιατροί, μαιές, νοσοκόμοι, φαρμακοποιοί και άλλοι, στους οποίους κάποιος εμπιστεύεται συνήθως λόγω του επαγγέλματός τους ή της ιδιότητάς τους ιδιωτικά απόρρητα, καθώς και οι βοηθοί των προσώπων αυτών, τιμωρούνται με χρηματική ποινή ή με φυλάκιση μέχρι ενός έτους, αν φανερώσουν ιδιωτικά απόρρητα που τους τα εμπιστεύτηκαν ή που τα έμαθαν λόγω του επαγγέλματός τους ή της ιδιότητάς τους» (τα πλάγια από τους συγγραφείς για έμφαση).

Η διάταξη αυτή αναφέρει αρχικά ορισμένες κατηγορίες επαγγελλμάτων που υπάγονται σ' αυτήν. Οι κατηγορίες αυτές έχουν ως αντιζείμενο: η πρώτη την επιμέλεια της ψυχής (κληρικοί), η δεύτερη την παροχή νομικών υπηρεσιών (δικηγόροι, κάθε είδους νομικοί προστάτες, συμβολαιογράφοι) και η τρίτη τη φροντίδα της υγείας (γιατροί, μαιές, νοσοκόμοι, φαρμακοποιοί) (Φιλίππιδης, 1952, σ. 101). Η απαρίθμηση όμως αυτή είναι ενδεικτική, λόγω της γενικής ρήτηρας «...και άλλοι στους οποίους κάποιος εμπιστεύονται... απόρρητα». Πάντως, η υπαγωγή του ψυχολόγου στο 371§1 ΠΚ υπαγορεύεται ρητά από το Ν. 991/1979, χωρίς να είναι απαραίτητη η σύνδεση της με τις παραπάνω κατηγορίες ή με τη γενική ρήτρα (που είναι αυτονόητη).

Ο ψυχολόγος, λοιπόν, που παραβιάζει το απόρρητο κατά τον τρόπο που περιγράφει το άρθρο 371§1 ΠΚ, διαπράττει πλημμέλημα (άρθρο 18 ΠΚ) και απειλείται με ποινή φυλάκισης δέκα ημερών μέχρι ένα

έτος (άρθρο 53 ΠΚ) ή με επιβολή χρηματικής ποινής [150 – 15.000 (άρθρο 57 ΠΚ)]. Η φανέρωση των ιδιωτικών απορρητών είναι νοητή τόσο ως θετική ενέργεια, όσο και ως παράλειψη (Φιλιππίδης, 1952, σ. 108). Παράδειγμα παράλειψης αποτελεί η ανοχή ανάγνωσης εγγράφου που περιέχει απόρρητα από τρίτο πρόσωπο (Κότσιανος, 1976, σ. 102). Εξάλλου, η έννοια της φανέρωσης ιδιωτικού απορρητού δεν περιλαμβάνει μόνο δημόσια ανακοίνωση, «διατυμπάνιση ή δημοσίευση» (Φιλιππίδης, 1952, σ. 108), αλλά και την παραμικρή διαρροή: αρκεί η μεταβίβαση του απορρητού σε ελάχιστα άτομα, ακόμα και σε ένα πρόσωπο του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος του ψυχολόγου (Κότσιανος, 1976, σ. 101, Αλεξιάδης, 1996, σ. 28). Το έγκλημα αυτό τιμωρείται μόνο όταν έχει τελεστεί με δόλο (άρθρο 26 ΠΚ) οποιασδήποτε μορφής (σε περίπτωση φανέρωσης ιδιωτικού απορρητού από αμέλεια ο ψυχολόγος υπέχει μόνο αστική ευθύνη – βλ. παρακάτω). Τέλος, η παραβίαση επαγγελματικής εχεμύθειας διώκεται, κατά την κρατούσα άποψη, όχι μόνο μετά από έγκληση του «διαπιστευθέντος το απόρρητο» (371§3 ΠΚ), αλλά και όποιου άλλου έχει συμφέρον στην τήρησή του (Φιλιππίδης, 1952, σ. 114, Κότσιανος, 1976, σ. 101, Επιβατιανός, 1989, σ. 21). Έτσι, αν για παράδειγμα ο θεραπευόμενος αναφέρεται κατά τη θεραπεία σε ιδιωτικές στιγμές της συζυγικής του ζωής, σε περίπτωση παράνομης δημοσίευσης των συγκεκριμένων πληροφοριών από τον ψυχολόγο, η ποινική δίωξη μπορεί να κινηθεί μετά από έγκληση τόσο του ενός όσο και του άλλου συζύγου αυτοτελώς.

Ο ψυχολόγος ως μάρτυρας σε δίκη

Τόσο κατά την ποινική όσο και κατά την

πολιτική διαδικασία στο δικαστήριο, ορισμένοι επαγγελματίες απαλλάσσονται από το καθήκον μαρτυρίας ως προς τις απόρρητες πληροφορίες που τους εμπιστεύονται οι πελάτες τους στο πλαίσιο του επαγγέλματός τους. Το άρθρο 212§1γ του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας (ΚΠΔ) ορίζει τα ακόλουθα: «Η διαδικασία ακυρώνεται, αν εξεταστούν στην προδικασία ή στην κύρια διαδικασία: ... γ) οι ιατροί, οι φαρμακοποιοί και οι βοηθοί τους, καθώς και οι μαιές, σχετικά με όσα εμπιστευτικά πληροφορήθηκαν κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους, εκτός όπου ειδικός νόμος τους υποχρεώνει να τα αναγγείλουν στην αρχή». Όμοιες είναι και οι ρυθμίσεις του άρθρου 400 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας (ΚΠολΔ): «Δεν εξετάζονται, όταν κληθούν ως μάρτυρες 1) οι κληρικοί, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, γιατροί, φαρμακοποιοί, νοσοκόμοι, μαιές, οι βοηθοί τους, καθώς και οι σύμβουλοι των διαδίκων, για τα πραγματικά γεγονότα που τους εμπιστεύτηκαν ή που διαπίστωσαν κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους για τα οποία έχουν καθήκον εχεμύθειας, εκτός αν το επιτρέψει εκείνος που τους τα εμπιστεύτηκε και εκείνος τον οποίο αφορά το απόρρητο...».

Η υπαγωγή του ψυχολόγου στις παραπάνω διατάξεις είναι δυσχερέστερη. Κατ' αρχάς, ο Ν. 991/1979 δεν περιέχει παραπομπή σε διάταξη δικονομίας. Παράλληλα, γενική ρήτρα δεν υπάρχει στις διατάξεις αυτές της δικονομίας, οπότε τα επαγγέλματα αναφέρονται περιοριστικά. Από τη φύση όμως των επαγγελμάτων που απαριθμούνται, αλλά και από το λόγο ύπαρξης της διάταξης (ratio legis), ορθότερο είναι να συναχθεί ερμηνευτικά ότι και ο ψυχολόγος απαλλάσσεται από το καθήκον μαρτυρίας στο δικαστήριο για όσα εμπιστευτικά έμα-

θε κατά την άσκηση του επαγγέλματός του (βλ. και Κωνσταντινίδης, 1991, σ. 213-219). Πάντως, το αν θα υποχρεωθεί ή όχι ο ψυχολόγος να καταθέσει τα όσα γνωρίζει, με δεδομένη τη μη αναφορά του στις δικονομικές αυτές διατάξεις, εναπόκειται στην κρίση του δικαστηρίου.

Αξιίζει πάντως να σημειωθεί ότι το σχέδιο του νέου ΚΠΔ, που συντάξε επιτροπή (κατ' εφαρμογή του νόμου 2145/1993) με πρόεδρο τον καθηγητή του Ποινικού Δικαίου του ΑΠΘ Ι. Μανωλεδάκη, προβλέπει απαγόρευση μαρτυρίας σε δίκη για όλους τους επαγγελματίες που «... με ειδικές διατάξεις έχουν υποχρέωση τήρησης εχεμύθειας...», επομένως και για τους ψυχολόγους (Μανωλεδάκης, 1996, σ. 126).

Λόγοι άρσης του αδίκου της παραβίασης του επαγγελματικού απορρήτου

Το άρθρο 371§4 του ΠΚ. Η αντιστοιχία με τις δικονομικές διατάξεις

Δεν είναι κάθε περίπτωση παραβίασης του επαγγελματικού απορρήτου τιμωρητή κατά το 371§1 ΠΚ. Υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες το άδικο της πράξης αυτής αίρεται. Το γενικό κανόνα για τις περιπτώσεις αυτές θέτει η παράγραφος 4 του άρθρου 371 ΠΚ, που ορίζει: «Η πράξη δεν είναι άδικη και μένει ατιμώρητη, αν ο υπαίτιος απέβλεπε στην *εκπλήρωση καθήκοντός του ή στη διαφύλαξη έννομου ή για άλλο λόγο δικαιολογημένου ουσιώδους συμφέροντος* δημοσίου ή του ιδίου ή κάποιου άλλου, το οποίο δεν μπορούσε να διαφυλαχθεί διαφορετικά». Κατ' αρχάς, χρήσιμο είναι στο σημείο αυτό να γίνει διαχωρισμός δύο διαφορετικών ρυθμίσεων που απορρέουν από την παράγραφο 371§4 ΠΚ: Σε ορισμένες

περιπτώσεις ο ψυχολόγος *υποχρεούται* και σε ορισμένες *δικαιούται* να άρει το απόρρητο.

Η υποχρέωση για άρση του απορρήτου, η «*εκπλήρωση καθήκοντος*» κατά το γράμμα του 371§4 ΠΚ, αφορά περιπτώσεις όπου άλλη, ειδικότερη του 371§1 ΠΚ, διάταξη νόμου υποχρεώνει πρόσωπα που δεσμεύονται από το επαγγελματικό απόρρητο να ενημερώσουν τις αρμόδιες Αρχές για συγκεκριμένα ζητήματα. Σχετικά με το θέμα αυτό γίνεται συνήθως αναφορά από τη νομική θεωρία σε νομοθετήματα που υποχρεώνουν τους ιατρούς να δηλώσουν στις Αρχές γέννηση ή θάνατο και να αναφέρουν αφροδίσια ή λοιμώδη νόσο, την οποία διέγνωσαν οι ίδιοι. Η ισχύς των νόμων αυτών, πάντως, δεν επεκτείνεται και στους ψυχολόγους, καθώς οι παραπάνω υποχρεώσεις αφορούν στο θεράποντα ιατρό και όχι οποιονδήποτε ιατρό ή επαγγελματία της υγείας πληροφορείται τη νόσο, τη γέννηση ή το θάνατο. Έτσι, *λόγος για εκ του νόμου υποχρέωση του ψυχολόγου να άρει το απόρρητο μπορεί να γίνει κατά βάση μόνο στην περίπτωση του 232 ΠΚ*, το οποίο εισάγει υποχρέωση κάθε πολίτη να ενημερώσει τις Αρχές για σχέδιο ή προπαρασκευητέλεση κακούργηματος που περιέρχεται στην αντίληψή του (για το θέμα αυτό θα γίνει εκτενής λόγος στην επόμενη ενότητα).

Στις περιπτώσεις, πάντως, όπου ο ψυχολόγος υποχρεούται να απευθυνθεί στις αρμόδιες Αρχές, το άρθρο 212§1γ ΚΠΔ δεν εφαρμόζεται (ακόμα κι αν γίνει δεκτή από το δικαστήριο η υπαγωγή του ψυχολόγου σ' αυτό). Αντιθέτως, *ισχύει κανονικά το γενικό καθήκον μαρτυρίας* που δεσμεύει όλους όσοι κληθούν ως μάρτυρες στην ποινική δίκη. Στην πολιτική διαδικασία δεν υπάρχει

ανάλογη του ΚΠΔ ρύθμιση. Για την κάλυψη αυτού του κενού τη λύση μπορεί να δώσει η αναλογική εφαρμογή του τελευταίου εδαφίου του 212§1γ ΚΠΔ και στην πολιτική δίκη. *Επομένως, η μαρτυρία του ψυχολόγου για όσα ο νόμος τον υποχρεώνει να αναγγείλει στην Αρχή είναι υποχρεωτική, τόσο στα ποινικά, όσο και στα πολιτικά δικαστήρια.*

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου ο ψυχολόγος δικαιούται να παραβιάσει το απόρρητο. Είναι οι περιπτώσεις «διαφύλαξης έννομου ή για άλλο λόγο δικαιολογημένου ουσιώδους συμφέροντος δημοσίου ή του ιδίου ή κάποιου άλλου, το οποίο δεν μπορούσε να διαφυλαχθεί διαφορετικά», όπως ορίζει το τελευταίο εδάφιο του 371§4 ΠΚ. Δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί εκ των προτέρων πότε συντρέχει τέτοια περίπτωση. Ο ψυχολόγος θα πρέπει να σταθμίσει από τη μια πλευρά το καθήκον της εχεμύθειας και από την άλλη πλευρά το έννομο αγαθό που απειλείται και να διαφυλάξει αυτό που (σε σχέση βέβαια και με τις συγκεκριμένες περιστάσεις) προκρίνει ως σημαντικότερο (Κόλλιας, 1951, σ. 256-257). Ως «ανώτερα» έννομα αγαθά μπορούν να θεωρηθούν η ανθρώπινη ζωή, η σωματική ακεραιότητα, η δημόσια υγεία και άλλα. Έτσι, έχει κριθεί από τη νομολογία ότι το απόρρητο δεν ισχύει για άτομο που πάσχει από σχιζοφρένεια και πρέπει να προειδοποιηθούν οι συγγενείς του (Χαράλαμπακης, 1993). Επίσης, υποστηρίχθηκε από τη θεωρία η δυνατότητα άρσης του απορρήτου σε περίπτωση επιληψίας ή άλλης νόσου που μπορεί να καταστήσει έναν επαγγελματία οδηγό αίτιο δυστηχίματος (Αναπλιώτη-Βαζαίου, 1993, σ. 192). Εξάλλου, ο ψυχολόγος δικαιούται να προειδοποιήσει π.χ. τη σύζυγο ενός πελάτη του για το έντονο ερωτικό

ενδιαφέρον του τελευταίου προς την ανήλικη κόρη τους, το οποίο πιθανολογεί ο ψυχολόγος πως μπορεί να οδηγήσει σε σεξουαλική κακοποίηση της. Επίσης, μπορεί να ενημερώσει τους γονείς εφήβου για τον εθισμό του σε σκληρά ναρκωτικά ή για τις απειλές του να αυτοκτονήσει.

Ειδική περίπτωση αποτελεί το απόρρητο σε δίκη με αντικείμενο την άρνηση δυσσαρεστημένου πελάτη να καταβάλλει στον ψυχολόγο την αμοιβή που συμφωνήθηκε. Ο Έλληνας νομοθέτης ρύθμισε με το άρθρο 35 του Α.Ν. 1565/1939 τις αντίστοιχες περιπτώσεις στη σχέση ιατρού-ασθενή (βλ. και Koniaris, 1999, σ. 123), προβλέποντας δυνατότητα του ιατρού να αναγράφονται σε ενδεχόμενη αγωγή του κατά του ασθενή «αναλυτικώς και ωρισμένως αι επισκέψεις, επεμβάσεις, οδοιπορικά έξοδα και εν γένει η ιατρική συνδρομή του και η αξιούμενη αμοιβή του...». Ο νόμος πάντως αυτός δεν μπορεί να εφαρμοστεί άμεσα στις διαφορές ψυχολόγου – θεραπευόμενου, διότι αφορά τους ιατρούς – απόφοιτους ιατρικών σχολών (άρθρα 1-3, Α.Ν. 1565/1939), μπορεί όμως να αποτελέσει ένδειξη για το είδος των πληροφοριών που ο νομοθέτης θεωρεί εξαιρετές από το απόρρητο σε μια δίκη με τέτοιο αντικείμενο. Πάντως, η λύση στην ειδική αυτή περίπτωση θα στηριχθεί νομικά στο άρθρο 371§4 ΠΚ, το οποίο ορίζει ως λόγο δικαιολογημένης παραβίασης του απορρήτου τη «διαφύλαξη έννομου συμφέροντος». Η διεκδίκηση της συμφωνηθείσας αμοιβής είναι έννομο συμφέρον του ψυχολόγου. Επομένως, είναι νόμιμο δικαίωμά του να παραβιάσει το απόρρητο και να παραθέσει στην αγωγή του πληροφορίες για τη θεραπεία, οι οποίες πάντως θα πρέπει, κατά την κρατούσα άποψη, να είναι μόνο οι απολύτως αναγκαίες για την

υποστήριξη της αγωγής (Αλεξιάδης, 1996, σ. 35, Κότσιανος, 1976, σ. 114). Κάθε υπέρβαση του ορίου αυτού δεν καλύπτεται από το 371§4 ΠΚ και είναι δυνατό να οδηγήσει σε ποινική δίωξη του ψυχολόγου για παραβίαση της επαγγελματικής εχεμύθειας (βλ. και Βουγιούζας, 1993, σ. 135-136).

Για τις παραπάνω περιπτώσεις, όπου ο ψυχολόγος έχει διακριτική ευχέρεια να παραβιάσει το επαγγελματικό απόρρητο, δεν υπάρχει συγκεκριμένη αναφορά σε κάποια δικονομική διάταξη. Η λύση, λοιπόν, σε ενδεχόμενη δίκη θα εξαρτηθεί από την επιλογή του ψυχολόγου: Αν ο ψυχολόγος έχει επιλέξει να ειδοποιήσει τις Αρχές ή τους συγγενείς του θεραπευόμενου για συγκεκριμένο ζήτημα, το θεραπευτικό απόρρητο έχει *de facto* ήδη αρθεί και επομένως, τόσο στην ποινική όσο και στην πολιτική διαδικασία, ο ψυχολόγος δεσμεύεται από το γενικό καθήκον μαρτυρίας να καταθέσει (καθώς δεν πρόκειται πια για απόρρητες, αλλά για γνωστές στις Αρχές πληροφορίες). Αν πάλι ο ψυχολόγος έχει επιλέξει να διαφυλάξει το απόρρητο, μη θέλοντας να κλονίσει τη σχέση εμπιστοσύνης με τον πελάτη, η διακριτική του ευχέρεια διατηρείται και στο πλαίσιο μιας δίκης: μπορεί, λοιπόν, να επικαλεστεί στο δικαστήριο τη δέσμευσή του από τα άρθρα 212§1γ ΚΠΔ και 400 ΚΠολΔ ή να αποφασίσει να παραβιάσει έστω και τότε (ατιμώρητα) το απόρρητο, ώστε να προστατεύσει το έτερο έννομο αγαθό που απειλείται.

Τέλος, ιδιαίτερα σημαντική είναι η περίπτωση όπου ο ψυχολόγος πληροφορείται, στο πλαίσιο της θεραπείας, την τέλεση από τον θεραπευόμενο ενός εγκλήματος στο παρελθόν, εγγύτερο ή απώτερο. Η άποψη ότι ο ψυχολόγος υποχρεούται να ενημερώσει την Αρχή, ώστε να αποφύγει τη δίωξη για

υπόθαλψη εγκληματία (231 ΠΚ) δεν φαίνεται ορθή. Το έγκλημα αυτό μπορεί μεν να τελεστεί με παράλειψη, δύσκολα όμως μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο ψυχολόγος έχει ιδιαίτερη νομική υποχρέωση να ενημερώσει τις Αρχές για τελεσμένα εγκλήματα (όπως έχει, σε παράδειγμα του Μαργαρίτη (1986, σ. 217), ο αστυνομικός). Από την άλλη πλευρά, βέβαια, η διερεύνηση ενός εγκλήματος και η απονομή δικαιοσύνης είναι «ουσιώδες δημόσιο συμφέρον» κατά τη διατύπωση του 371§4 εδ. β' ΠΚ.

Ορθότερο είναι, λοιπόν, να υποστηριχθεί πως και σε αυτήν την περίπτωση υπάρχει δικαίωμα να επιλέξει ο ψυχολόγος αν θα απευθυνθεί στις Αρχές ή αν θα διαφυλάξει το απόρρητο της επικοινωνίας του με τον θεραπευόμενο (Κονιάρης, 1999, σ. 125). Κατά συνέπεια θα εφαρμοστούν όσα ισχύουν για όλες τις περιπτώσεις διακριτικής ευχέρειας στην παραβίαση του απόρρητου κατά το 371§4 εδ. β' ΠΚ, όπως αναπτύχθηκαν στην αμέσως προηγούμενη παράγραφο.

Το άρθρο 232 ΠΚ (παρασιώπηση εγκλημάτων) ως σημαντική περίπτωση εκπλήρωσης καθήκοντος κατά το 371§4 εδ. α' ΠΚ

Η πιο σημαντική και ευρύτερα γνωστή περίπτωση υποχρεωτικής άρσης του απόρρητου και αναγγελίας στις Αρχές είναι αυτή που απορρέει από το άρθρο 232§1 ΠΚ. Σύμφωνα μ' αυτό: «Όποιος, ενώ έμαθε με τρόπο αξιόπιστο ότι μελετάται κακούργημα ή ότι άρχισε ήδη η εκτέλεσή του και σε χρόνο τέτοιον ώστε να μπορεί ακόμη να προληφθεί η τέλεση ή το αποτέλεσμα, παραλείπει να το αναγγείλει εγκαίρως στην αρχή τιμωρείται, αν το κακούργημα τελέ-

στηκε ή έγινε απόπειρά του, με φυλάκιση μέχρι τριών ετών, ανεξάρτητα εάν ο δράστης τιμωρηθεί».

Το έγκλημα της παρασιώπησης κακουργήματος «αποτελεί μορφή -αρνητικής- συμμετοχής στο έγκλημα, η οποία έχει αναχθεί σε αυτοτελή αξιόποινη πράξη» (Μαργαρίτης, 1986, σ. 230). Για να θεμελιωθεί υποχρέωση αναγγελίας, «αρκεί η γνώση σχεδίου συγκεκριμένου και σοβαρού» και δεν χρειάζεται να έχουν αρχίσει προπαρασκευαστικές του κακουργήματος πράξεις. Η γνώση πρέπει να είναι «κατ' αντικειμενική κρίση αξιόπιστη» (Μαργαρίτης, 1986, σ. 237). Αν πάντως η γνώση επέρχεται σε χρόνο που δεν υπάρχει πια δυνατότητα πρόληψης του κακουργήματος ή του αποτελέσματός του, υποχρέωση αναγγελίας δεν υπάρχει. Αναγγελία που δεν γίνεται στις Αρχές δεν αποτελεί νόμιμη αναγγελία και δεν αποτελεί εκπλήρωση της κατά το 232§1 ΠΚ υποχρέωσης (Μαργαρίτης, 1986, σ. 240). Αν, για παράδειγμα, ο ψυχολόγος ενημερώσει κάποιον ότι ο αδερφός του (που είναι πελάτης του ψυχολόγου) έχει σχεδιάσει τη δολοφονία του και δεν απευθυνθεί στις αστυνομικές Αρχές, θα τιμωρηθεί παρόλα αυτά, αν τελεστεί ο φόνος, με την ποινή του 232§1 ΠΚ. Το ίδιο και αν προσπαθήσει αυτοπροσώπως να αποτρέψει το κακούργημα. Αν ο ψυχολόγος δεν συμμορφωθεί με την κατά το 232§1 ΠΚ υποχρέωσή του, απειλείται με ποινή μεγαλύτερη κι απ' αυτήν που προβλέπεται για την παραβίαση του απορρήτου (δέκα ημέρες έως τρία έτη), χωρίς να αποκλείεται και αστική του ευθύνη απέναντι στο θύμα του κακουργήματος ή στην οικογένειά του (για το θέμα της αστικής ευθύνης γενικά βλ. παρακάτω).

Πρέπει, πάντως, να καταστεί σαφές πως

είναι διαφορετική η περίπτωση πληροφόρησης του ψυχολόγου για έγκλημα που τελέστηκε στο παρελθόν (ακόμα και την προηγούμενη ημέρα), με την περίπτωση όπου υπάρχει σχέδιο να τελεστεί κακούργημα στο μέλλον. Στην πρώτη περίπτωση, όπως είδαμε παραπάνω, ο ψυχολόγος δικαιούται να επιλέξει αν θα απευθυνθεί ή όχι στις Αρχές, χωρίς να απειλείται με καμία νομική συνέπεια. Αντιθέτως, στην περίπτωση που ο ψυχολόγος πληροφορείται για σχέδιο τέλεσης κακουργήματος ή αρχή εκτέλεσης του σχεδίου αυτού, ο Έλληνας νομοθέτης επιβάλλει, με το συνδυασμό των άρθρων 371§4 και 232§1 του ΠΚ, την άρση του απορρήτου και την άμεση ενημέρωση των Αρχών.

Η υποχρέωση τήρησης του απορρήτου μετά το θάνατο του ψυχολόγου ή του θεραπευόμενου

Ένα μικρότερης έκτασης και σημασίας θέμα, που εντάσσεται εντούτοις στον ευρύτερο προβληματισμό για το επαγγελματικό απόρρητο, είναι αυτό του θανάτου στη σχέση θεραπευτή-θεραπευόμενου. Γεννάται θέμα κατά πόσο το απόρρητο διατηρείται στην περίπτωση του θανάτου ενός από τα πρόσωπα που απαρτίζουν τη σχέση αυτή.

Σε περίπτωση, λοιπόν, θανάτου του θεραπευόμενου, ο ψυχολόγος δεν μπορεί πλέον να διωχθεί ποινικά για την παραβίαση του επαγγελματικού απορρήτου, αφού το έγκλημα αυτό διώκεται μόνο κατ' έγκληση και το δικαίωμα έγκλησης κατ' αρχήν δεν κληρονομείται. Βέβαια, αν οι δικαιούχοι έγκλησης είναι περισσότεροι (επειδή οι απόρρητες πληροφορίες που εκ-

μυστηρεύτηκε ο θεραπευόμενος στον ψυχολόγο αφορούν και τρίτα πρόσωπα). αυτοί διατηρούν ακέραιο το δικαίωμά τους και μετά το θάνατο του θεραπευόμενου, με την προϋπόθεση ότι αποκαλύπτονται πληροφορίες που τους αφορούν προσωπικά. Τέλος, αν ο θεραπευόμενος πεθάνει προτού παρέλθει το τρίμηνο που προβλέπεται (117§1 ΠΚ) για την άσκηση έγκλησης (για παράδειγμα αν ο ψυχολόγος παραβιάσει παράνομα το απόρρητο και ο θεραπευόμενος πεθάνει ένα μήνα μετά), τότε μόνο μεταβιβάζεται κατά το άρθρο 118§4 του Ποινικού Κώδικα το δικαίωμα έγκλησης στα παιδιά, το σύζυγο ή τους γονείς του (Μαργαρίτης & Παρασκευόπουλος, 2000, σ. 239).

Στη δεύτερη περίπτωση, αυτή του θανάτου του ψυχολόγου, τα πράγματα είναι πιο απλά. Κατά τη διάταξη του άρθρου 371§2 ΠΚ: «Όμοια (με χρηματική ποινή ή με φυλάκιση μέχρι ενός έτους) τιμωρείται όποιος, μετά το θάνατο ενός από τα πρόσωπα της §1 (του ψυχολόγου) και από αυτήν την αιτία γίνεται κάτοχος εγγράφων ή σημειώσεων του νεκρού σχετικών με την άσκηση του επαγγέλματός του ή της ιδιότητάς του και από αυτά φανερώνει ιδιωτικά απόρρητα». Ο θάνατος, λοιπόν, του ψυχολόγου δεν καταργεί το επαγγελματικό απόρρητο της προηγούμενης σχέσης του με τον θεραπευόμενο. Τα πρόσωπα στην κατοχή των οποίων περιέρχονται έγγραφα ή σημειώσεις του νεκρού, απειλούνται κι αυτά με χρηματική ποινή ή φυλάκιση μέχρι ενός έτους, εάν αποκαλύψουν πληροφορίες που εμπύπτουν στο απόρρητο μεταξύ του θανόντος ψυχολόγου και του πελάτη του. Τέτοια πρόσωπα είναι ο σύζυγος και οι λοιποί κληρονόμοι, συνεργάτες, βοηθοί του ψυχολόγου κ.ά.

Αστική προστασία του θεραπευόμενου

Ο θεραπευόμενος έχει, πέρα από τη δυνατότητα να καταφύγει στα ποινικά δικαστήρια επιζητώντας την ποινική καταδίκη του ψυχολόγου, και δεύτερη νομική δυνατότητα: να στραφεί κατά του ψυχολόγου σύμφωνα με τις διατάξεις του αστικού δικαίου και να απαιτήσει από αυτόν την καταβολή χρηματικής αποζημίωσης. Η αγωγή που θα ασκηθεί σε αυτήν την περίπτωση δυνατόν είναι να έχει διάφορες νομικές βάσεις:

Η προστασία του θεραπευόμενου κατά τις περι αδικοπραξίας διατάξεις του Αστικού Κώδικα (914 ΑΚ)

Το άρθρο 914 του Αστικού Κώδικα (ΑΚ), με το οποίο ο νομοθέτης εισήγαγε γενική ρήτρα αδικοπρακτικής ευθύνης, ορίζει τα ακόλουθα: «όποιος ζημιώσει άλλον παράνομα και υπαίτια έχει υποχρέωση να τον αποζημιώσει». Η παραβίαση του επαγγελματικού απορρήτου από τον ψυχολόγο συνιστά και παράνομη πράξη [επειδή συνιστά παράβαση διάταξης του γραπτού δικαίου (371 ΠΚ), όπως απαιτεί η κρατούσα άποψη για τη στοιχειοθέτηση παράνομης συμπεριφοράς (Κορνηλάκης, 2000, σ. 347-348)] και υπαίτια συμπεριφορά, καθώς το 371 ΠΚ απαιτεί δόλο για την τέλεσή της. Σ' αυτό το σημείο, αξίζει να γίνει η ακόλουθη επισήμανση: Το άρθρο 914 ΑΚ αναφέρεται σε υπαίτια ζημία, τοιτέστιν ζημία είτε από δόλο είτε από αμέλεια. Συνεπώς, στις περιπτώσεις εκείνες όπου ο ψυχολόγος από αμέλεια παραβιάζει το απόρρητο της σχέσης του με τον θεραπευόμενο, δεν διώκεται μεν ποινικά, αφού το άρθρο 371 ΠΚ απαιτεί δόλο για να εφαρμοστεί, είναι όμως δυ-

νατόν να του ασκηθεί αγωγή κατά το άρθρο 914 ΑΚ και να επιδικαστεί σε βάρος του αποζημίωση από τα πολιτικά δικαστήρια (Αλεξιάδης, 1996, σ. 28, Κορνηλάκης, 2000, σ. 348-349).

Έτσι, ο ψυχολόγος που παραβιάζει το απόρρητο θα κληθεί να αποζημιώσει τον θεραπευόμενο για οποιαδήποτε ζημιά υποστεί αυτός εξαιτίας της παράνομης συμπεριφοράς του. Η αποζημίωση, η οποία καταβάλλεται κατά κανόνα σε χρήμα, περιλαμβάνει ολόκληρη την περιουσιακή ζημιά του θεραπευόμενου, θετική και αποθετική (διαφυγόντα κέρδη). Επίσης, τόσο την παρούσα ζημιά του όσο και την μέλλουσα [«αυτή που προβλέπεται να επέλθει στο μέλλον κατά τη συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων» (Κορνηλάκης, 2000, σ. 406)]. Τέλος, είναι δυνατόν να επιδικασθεί σε βάρος του ψυχολόγου και υπέρ του πελάτη πρόσθετη εύλογη αποζημίωση και για μη περιουσιακή ζημιά: πρόκειται για την περίπτωση της ηθικής βλάβης (άρθρο 932 ΑΚ). Έτσι αν, για παράδειγμα, εξαιτίας παράνομης παραβίασης του απορρήτου, πελάτης του ψυχολόγου απολυθεί από την εργασία του (στην οποία μάλιστα επρόκειτο σύντομα να προαχθεί σε –καλοπληρωμένη– θέση διευθυντή), ο ψυχολόγος θα υποχρεωθεί ενδεχομένως από το πολιτικό δικαστήριο να του καταβάλλει αποζημίωση: για την ηθική βλάβη από την απόλυση, για το διάστημα που παρέμενε άνεργος αναζητώντας νέα θέση εργασίας (διαφυγόντα κέρδη) καθώς και για την ενδεχόμενη μισθολογική διαφορά της νέας εργασίας του με τη διευθυντική θέση, στην οποία επρόκειτο με βεβαιότητα να προαχθεί (μελλοντική ζημιά).

Η προστασία του θεραπευόμενου κατά το 57 ΑΚ

Το άρθρο 57εδ.α' ΑΚ ορίζει τα εξής: «Όποιος προσβάλλεται παράνομα στην προσωπικότητά του έχει δικαίωμα να απαιτήσει να αρθεί η προσβολή και να μην επαναληφθεί στο μέλλον», ενώ κατά το τελευταίο εδάφιο του αυτού άρθρου «αξίωση αποζημίωσης σύμφωνα με τις διατάξεις για τις αδικοπράξεις δεν αποκλείεται».

Οι κυριότερες διαφορές της αγωγής κατά το 57 ΑΚ σε σχέση με αυτήν κατά τις διατάξεις περί αδικοπραξίας (914επ. ΑΚ) αναφέρονται στο θέμα των έννομων συνεπειών. Συγκεκριμένα, ο πελάτης έχει και στην περίπτωση αυτή τη δυνατότητα αξίωσης αποζημίωσης κατά τα 914επ. ΑΚ. Υπάρχει επίσης δυνατότητα εύλογης αποζημίωσης για ηθική βλάβη (κατά το 59 ΑΚ). Στην περίπτωση όμως του 57 ΑΚ, ο θεραπευόμενος αποκτά δύο πρόσθετες δυνατότητες κατά του ψυχολόγου. Η πρώτη είναι η αξίωση για άρση της προσβολής. Αυτή έχει ως σκοπό «να παραμεριστεί αμέσως η πράξη της προσβολής» (πρέπει να εξακολουθεί και να μην έχει λήξει) και «να αποκατασταθούν τα πράγματα στην κατάσταση που ίσχυε πριν από την προσβολή» (Παπαστερίου, 1994, σ. 180 & 181). Ο τρόπος άρσης της προσβολής καθορίζεται από το δικαστήριο (για παράδειγμα δημοσίευση στον τύπο).

Η δεύτερη επιπρόσθετη δυνατότητα του θεραπευόμενου είναι η αξίωσή του για άρση της προσβολής στο μέλλον. Αποκτά πρακτική σημασία σε περιπτώσεις στις οποίες δεν υπάρχει πράξη προσβολής, αλλά «σοβαρός και υπαρκτός κίνδυνος επελεύσεως μιας τέτοιας πράξης στο μέλλον» (Παπαστερίου, 1994, σ. 181). Έπαρξη τέτοιου

κινδύνου κρίνεται κατά περίπτωση από το δικαστήριο. Αν γίνει δεκτό το αίτημα της αγωγής, ο εναγόμενος (ψυχολόγος) είναι υποχρεωμένος να παραλείψει την επικείμενη προσβολή της προσωπικότητας του ενάγοντος (θεραπευόμενου), δηλαδή, στην προκειμένη περίπτωση, την παράνομη παραβίαση του επαγγελματικού απορρήτου.

Επίλογος

Το επαγγελματικό απόρρητο του ψυχολόγου προστατεύεται με ένα πλέγμα διατάξεων σε διάφορα νομοθετήματα. Ο θεραπευόμενος μπορεί να στραφεί κατά του ψυχολόγου τόσο στα ποινικά δικαστήρια, επιδιώκοντας την καταδίκη του σε φυλάκιση ή χρηματική ποινή, όσο και στα πολιτικά δικαστήρια, διεκδικώντας αποζημίωση. Η ανάγκη αυτή να μην δημοσιεύεται το περιεχόμενο των συζητήσεων θεραπευτή - θεραπευόμενου περιχαρακώνεται και με αντίστοιχες δικονομικές διατάξεις, που επιτρέπουν να μην καταθέτει ο ψυχολόγος σε δίκη σχετικά με όσα πληροφορείται από τον πελάτη του, με εξαίρεση συγκεκριμένες, ρητά προβλεπόμενες περιπτώσεις. Η γενική

γνώση των διατάξεων αυτών από τον ψυχολόγο, σε συνδυασμό βέβαια με την αναζήτηση της συμβουλής κάποιου νομικού, όταν τέτοια ζητήματα αναφύονται στην πράξη, μπορεί να βοηθήσει τον ψυχολόγο να αποφύγει άσκοπες δικαστικές διαμάχες με μεγάλο ηθικό, υλικό και επαγγελματικό κόστος. Από τη νομική σκοπιά, η προστασία του επαγγελματικού απορρήτου του ψυχολόγου είναι ικανοποιητική, μολονότι θα ήταν χρήσιμες τροποποιήσεις και διασαφήσεις σε ορισμένα σημεία. Ιδιαίτερως σημαντική αναδεικνύεται και η ρητή αναφορά του ψυχολόγου στα σημεία εκείνα όπου απαριθμούνται οι λειτουργοί της υγείας, τόσο για ουσιαστικούς λόγους -όπως αυτοί αναπτύχθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια- όσο και για να αναγνωριστεί και στη δικαιοπραγματικότητα ο σημαντικός ρόλος του ψυχολόγου στη σύγχρονη εποχή. Τέλος, σημειώνεται ότι συνειδητά στο ζείμενο αυτό δεν μελετήθηκε το θέμα των πειθαρχικών μέτρων που μπορούν να ληφθούν κατά του ψυχολόγου σε περίπτωση παραβίασης του απορρήτου. Τα μέτρα αυτά αφορούν το σύλλογικό όργανο και τον Κώδικα Δεοντολογίας των ψυχολόγων και από δικαιοπραγματική σκοπιά έχουν ηθική μόνον αξία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξιάδης, Α. Δ. (1996). *Εισαγωγή στο ιατρικό δίκαιο*. Θεσσαλονίκη: Δημόπουλος.
- Αναπλιώτη-Βαζαίου, Ε. (1993). *Γενικές αρχές ιατρικού δικαίου*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Βουγιούκας, Α. (1993). *Η επαγγελματική ευθύνη του ιατρού*. Θεσσαλονίκη: Art of Text.
- Επιβατιανός, Π. (1989). *Ιατρικό δίκαιο, δεοντολογία και προβληματική*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κόλλιας, Κ. (1951). *Γνωμοδότηση Αρείου Πάγου αρ. 29, 18-4-1951*. Ποινικά Χρονικά Α'. Αθήνα: Το Νομικόν. σελ. 256-257.
- Koniaris, T. & Karlovassitou-Koniaris, A.

- (1999). *Medical law in Greece*. Athens: Kluwer Law International / Sakkoulas.
- Κορνηλάκης, Π. (2000). *Επίτομο ειδικό ενοχικό δίκαιο*. Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Κότσιανος, Σ. (1976). *Η ιατρική ευθύνη*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Κωνσταντινίδης, Ά. (1987). «Καθήκον μαρτυρίας» και «επαγγελματικό απόρρητο» στην ποινική δίκη - τεύχος Α'. Αθήνα: Ερευνητικό Ινστιτούτο Δικονομικών Μελετών.
- Κωνσταντινίδης, Ά. (1991). «Καθήκον μαρτυρίας» και «επαγγελματικό απόρρητο» στην ποινική δίκη - τεύχος Β'. Αθήνα - Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Μανωλεδάκης, Ι. (1996). *Το σχέδιο του νέου Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και σχετικές παρατηρήσεις του νομικού κόσμου της χώρας*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Μαργαρίτης, Λ. (1986). *Εγκλήματα περί την απονομή της δικαιοσύνης* (Σειρά: «Εκδόσεις Ποινικού Δικαίου» αρ.12). Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας. επιμ. εκδοσης Μανωλεδάκης Ι.
- Μαργαρίτης, Λ. & Παρασκευόπουλος, Ν. (2000). *Ποινολογία*. Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα. Δικαιοσύνης (Σειρά: «Εκδόσεις Ποινικού Δικαίου» αρ.3). Σάκκουλας. επιμ. εκδοσης Μανωλεδάκης Ι.
- Παπαστερίου, Δ. (1994). *Γενικές αρχές του αστικού δικαίου, τόμος ΙΙα*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας
- Σπινέλλης, Δ. (1976). *Το έννομον αγαθόν της τιμής και οι αυτού αξιόποιοι προσβολαί*. Αθήνα: Παπαδάκης.
- Σύλλογος Ελλήνων Ψυχολόγων. (1997). *Κώδικες δεοντολογίας για τους ψυχολόγους στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Φιλιππίδης, Τ. (1952). *Η παραβίαση της επαγγελματικής εχεμυθίας*. Ποινικά Χρονικά Β'. Αθήνα: Το Νομικόν. 97-114
- Χαραλαμπίδης, Α. (1993). *Ιατρική ευθύνη και δεοντολογία – Πρώτοι βασικοί προβληματισμοί*. Αθήνα – Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- von Liszt, F. (1897). *Lehrbuch des deutschen Strafrechts*. Berlin: J. Guttentag Verlagsbuchhandlung.